

María Rosa Menocal

De gouden eeuwen  
van Andalusië

Bulaaq · Amsterdam

‘Boeiend en toegankelijk overzicht van pluralistische beschaving in Andalusië tijdens de Middeleeuwen.’ – *de Volkskrant*

‘Dit is een groots, belangrijk boek. (...) Het laat ons zien wat het zou kunnen opleveren als we weer een beetje van het al-Andaloes-gevoel kunnen terughalen.’ – *De Rode Leeuw*

‘...in een zeer toegankelijke stijl geschreven.’ – *Nederlands Dagblad*

‘Onze westerse beschaving, de theologie en de filosofie, inclusief de Verlichting en de industriële revolutie; het is allemaal voor een groot deel te danken aan wat heet ‘de gouden eeuwen van Andalusië’.’ – *Roodkoper*

‘Geweldig... Een ontroerend portret van een Iberische wereld die verloren is gegaan... De schoonheid van Menocal's werk schuilt in haar vakmanschap en geduld, in haar oog voor de sprankelende anekdotes en de toevalligheden die de wonderen van een tijd tot leven wekken.’ – Fouad Ajami, *Washington Post Book World*

‘Menocal heeft een voortreffelijk boek geschreven van een lyrische, poëtische kwaliteit. Het is haar uitstekend gelukt “de bekoring en het licht” van Andalusië te treffen... Deze lof en melancholische herinnering is een nuttig aandenken aan wat ooit was en wat komen kan.’ – Emran Qureshi, *National Post*

‘Je kunt zonder overdrijving zeggen dat wat wij aanmatigend “westers” noemen, voor een belangrijk deel voortkomt uit de Andalusische verlichting... Dit boek geeft ons een gedeelte van een wereld terug die we zijn kwijtgeraakt.’ – Christopher Hitchens, *Nation*

‘Een tijdloze studie van een tijd waarin aanhangers van de drie monotheïstische godsdiensten hun verschillen terzijde zetten en probeerden met elkaar samen te leven... Een ongewoon gracieuze studie, een stevig en uitstekend leesbaar onderzoek naar de “onbekende diepten van culturele verdraagzaamheid en symbiose uit ons erfdeel” die kan helpen ons beeld van de Middeleeuwen te herzien.’ – *Kirkus Reviews* (speciaal aanbevolen)

‘De persoonlijke verhalen van de mensen in *De gouden eeuwen van Andalusië* zijn levendig en geven een fascinerend inzicht in bijna achthonderd jaar geschiedenis... We staan bij Menocal in het krijt voor het ontsluiten van een belangrijke periode uit de geschiedenis die vooral het terrein van specialisten is gebleven.’ – Claudia Roden, *Wall Street Journal*

‘In dit schitterende historische vergezicht verhaalt Menocal van de ontwikkeling van de islam in het Westen en hoe christendom, jodendom en islam zij aan zij bloeiden, elkaar duldden en elementen uit elkaars taal, kunst en architectuur overnamen... Menocal laat zien dat deze drie religies het geloof gemeen hadden dat hun tegenstellingen vruchtbaar en positief konden zijn.’ – *Publishers Weekly*

‘Deze studie van middeleeuws Spanje laat zien dat een sterke islamitische gemeenschap en haar felle christelijke tegenstanders ooit konden strijden om de heerschappij over een rijk gebied zonder hun gevoel voor wederzijds respect te verliezen. .. een waardevolle bijdrage.’ – Stephen Schwartz, *National Review*

# Inhoud

Het begin 9

Korte geschiedenis van  
een buitengewone plaats 19

Geheugenpaleizen 55

De moskee en de palmboom 55  
*Córdoba, 786*

Moedertalen 69  
*Córdoba, 855*

Een grootvizier, een grote stad 85  
*Córdoba, 949*

Nostalgische tuinen 99  
*Madinat az-Zabra, ten zuiden van Córdoba, 1009*

Zegevieren in ballingschap 111  
*Het slagveld bij Argona, tussen Córdoba en Granada, 1041*

- Liefde en liefdesliederen 123  
*Niebla, net ten westen van Sevilla, op de weg naar Huelva,*  
*augustus 1064 — 123*  
*Barbastro, in de heuvels aan de voet van de Pyreneeën,*  
*op de weg naar Saragossa, augustus 1064 — 129*
- De kerk bovenop de heuvel 143  
*Toledo, 1085*
- Een Andalusiër in Londen 161  
*Huesca, 1106*
- Op reis, over zee en over land 175  
*Alexandrië, 1140*
- De abt en de koran 193  
*Cluny, 1142*
- Schenkingen 211  
*Sicilië, 1236 — 211*  
*Córdoba, 1236 — 215*  
*Granada, 1236 — 222*
- Verbannen in Parijs 225  
*Parijs, 1277*
- Indrukken van andere werelden 243  
*Ávila, 1305*
- Buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders  
aan Castiliaanse hoven 257  
*Sevilla, 1364 — 257*  
*Toledo, 1364 — 269*

In het Alhambra	275
<i>Granada, 1492</i>	
Ergens in La Mancha	285
<i>1605</i>	
Epiloog: Andalusische scherven	299
Noten	315
Literatuur	321
<i>Letterkundige studies</i>	— 321
<i>Overige historische werken</i>	— 322
<i>Naslagwerken</i>	— 324
Register	327

## *Het begin*



Op een dag in het midden van de achtste eeuw verliet een dappere jongeman, Abd ar-Rahmaan genaamd, zijn geboortestad Damascus, het centrum van de islam in het Nabije Oosten. Hij doorkruiste de Noord-Afrikaanse woestijn op zoek naar een toevluchtsoord. Damascus was het toneel geweest van een bloedige slachting: de hele familie van Abd ar-Rahmaan, de regerende Oemajjadendynastie, was met uitzondering van hemzelf uitgemoord door de rivaliserende Abbasiden, die zich meester hadden gemaakt van het grote rijk dat het 'Huis van de Islam' werd genoemd. De Oemajjaden hadden als eersten de moslims uit de Arabische woestijn naar de beschaafde gebieden van de Vruchtbare Halve Maan gehaald. De enige overlevende van de slachting was rond de twintig en nog te jong om bang te zijn; zijn vlucht in westelijke richting, naar de uiterste grens van het islamitische rijk, was dan ook minder ondoordacht en wanhopig dan men op het eerste gezicht zou denken. De moeder van de prins behoorde tot een Berberstam in de omgeving van het huidige Marokko, een gebied waar de Arabische veroveraars pas enkele jaren eerder waren doorgedrongen. De afstammelingen en de eerste volgelingen van de Profeet hadden vrouwen als Abd ar-Rahmaans moeder uit dit gebied, dat de moslims de Maghreb noemden, meegenomen naar het oosten en als bruid of concubine aan voorname families geschonken om nieuw bloed in de familie te brengen.

De Abbasidische slachting van de Syrische Oemajjaden vond plaats in 750. Vijf jaar later dook Abd ar-Rahmaan op in het 'Ver-

re Westen'. Daar aangekomen merkte hij dat veel van zijn Berberse verwanten waren weggetrokken. Tijdens de expansie van de islam in de zevende eeuw waren deze niet-Arabische nomaden, die zich in de oudheid tussen de Sahara en de Middellandse-Zee kust ten westen van de Nijl hadden gevestigd, in groten getale tot de islam bekeerd en hadden deels de Arabische taal overgenomen. Vanaf 711 waren de moslims – in dit geval door Syrische Arabieren aangevoerde Berbers – via de Straat van Gibraltar, de smalle strook zee die Afrika van Europa scheidt, overgestoken naar het gebied dat de Romeinen Hispania of Iberia noemden. In tegenstelling tot de politieke vluchteling Abd ar-Rahmaan, die de immense woestijn doorkruiste op zoek naar een veilig toevluchtsoord, lieten de Berbers van de Maghreb en hun Syrische aanvoerders zich leiden door militaire expansiedrift, de zucht naar avontuur en het verlangen naar een beter leven dat pioniers door de eeuwen heen heeft bezielde.

Abd ar-Rahmaan volgde hun spoor en stak de nauwe zeestraat aan de westelijke rand van de wereld over. In Iberia, in de taal van de nieuwe kolonisten al-Andaloes geheten, trof hij een welvarende islamitische kolonie aan. Het centrum bevond zich op de oevers van een naar de Atlantische kust stromende rivier die de Grote Wadi heette (en tegenwoordig in enigszins verbasterd Arabisch de Guadalquivir). De Visigotische heersers voor hen hadden het Khordoba genoemd, naar de Romein Corduba, die voor de Germaanse veroveringen over de stad had geheerst. Inmiddels werd het, met de nieuwe Arabische tongval die bijna overal te horen was, uitgesproken als Koertoeba. Vanzelfsprekend was de gouverneur van deze vormeloze en tamelijk geïsoleerde 'grensprovincie' verbaasd over de onverwachte verschijning van de dood gewaande Oemajjadenprins.

Tot dat moment was de machtswisseling tussen de Oemajjaden en de Abbasiden van weinig invloed geweest op de plaatselijke politiek in een land dat zo ver van de kern van het rijk verwijderd was. De voornaamste factor in de politiek was de bloeddorstige rivali-



teit tussen de meerderheid van gewone Berbersoldaten enerzijds en het Arabische leiderschap anderzijds. De conflicten binnen de islamitische gemeenschap zouden gedurende een half millennium het politieke leven van al-Andaloes bepalen. Al-Andaloes was de naam die werd gebruikt voor de islamitische provincies van Iberia, die ondanks de vele territoriale verschuivingen nooit het hele schiereiland zouden omvatten. De emirs (*amier* is het Arabische woord voor 'gouverneur') van deze Andalusische grensgebieden (in de westelijke periferie van een rijk dat in het oosten helemaal tot China reikte) waren 'cliënten' van de Oemajjaden geweest: min of meer autonome vertegenwoordigers van het relatief ver verwijderde centrale gezag. De recente geruchten over de omverwerping van de Oemajjaden in Damascus hadden voor de moslims in het Westen tot dan toe slechts een symbolische betekenis gehad. Dat gold met name voor de Berberse meerderheid, voor wie alle Arabieren arrogante en schaamteloze despoten waren. Toegegeven, de Arabieren hadden de zuidwestelijke grensgebieden van het geruïneerde Romeinse bekken het 'ware geloof' gebracht, maar ze bleven de Berbers als ondergeschikten behandelen, zelfs toen de meesten zich enthousiaste bekeerlingen hadden betoond.

Door de komst van Abd ar-Rahmaan in 755 was de ondergang van het Huis van Oemajja niet langer iets abstracts, maar het brandpunt van politieke onrust in al-Andaloes. Men kan de onverwachte loop der gebeurtenissen en de gevolgen daarvan misschien alleen doorgronden door zich voor te stellen wat er had kunnen gebeuren als iemand als Anastasia in Parijs was opgedoken en had beweerd dat de dynastie van de Romanovs nog niet ten dode was opgeschreven. In bepaalde opzichten vertegenwoordigde Abd ar-Rahmaan de echte Arabier, erfgenaam van woestijnkrijgers en afstammeling van de metgezellen van de Profeet. Maar hij was tegelijk een Berber, de zoon van een Berbervrouw. Daardoor kon hij zonder moeite een beroep doen op de loyaliteit van de soldaten en kolonisten in dit vruchtbare en veelbelovende nieuwe land. De geïrriteerde emir

van al-Andaloes had een vooruitziende blik en bood de jongeman behalve permanent asiel in de hoofdstad ook de hand van zijn dochter aan. Maar de kleinzoon van de kalief, de opvolger van de Profeet en de wereldlijke en spirituele leider van de islamitische wereld liet zich niet zo gemakkelijk omkopen. Abd ar-Rahmaan vormde troepen van getrouwe Syriërs en Berbers en op een mooie dag in mei 756 vond er voor de stadsmuren van Córdoba een veldslag plaats, die het aanzien van de Europese geschiedenis en cultuur voorgoed zou veranderen.

Technisch gezien was Abd ar-Rahmaan niet meer dan de gouverneur van een voorpost in de periferie van het kalifaat, dat nu in handen van de Abbasiden was, het regime dat Abd ar-Rahmaans familie te gronde had gericht en afgeslacht. Sinds die bloedige staatsgreep waren er zes jaar verstreken en intussen hadden de Abbasiden de hoofdstad van het islamitische rijk verder naar het oosten, verplaatst, naar Bagdad, ver van elk spoor dat er mogelijk nog van het Oemajjadenrijk restte. Voor de Abbasiden was de ongelooflijke herrijzenis van Abd ar-Rahmaan als potentieel leider zeer verontwaardigend, want hij vertegenwoordigde de levende herinnering aan een verleden dat rechtstreeks verbonden was met de eerste periode van de islam. Maar hoezeer de Abbasiden deze ontsnapte Oemajjadenvorst ook gevreesd mogen hebben, ze lieten hem met rust, waarschijnlijk in de veronderstelling dat de levenslange ballingschap waartoe hij in deze uithoek was veroordeeld, niet veel beter was dan de dood.

Op het schiereiland belichaamde de jongeman echter voor bijna iedereen de wettige kalief en hij was dan ook niet van plan de rest van zijn leven in ballingschap te slijten. Hij bouwde zijn nieuwe Andaluische buitenverblijf, Roesafa, deels ter nagedachtenis aan het oude Roesafa in de woestijnsteppen ten noordoosten van Damascus, waar hij de laatste jaren met zijn familie had gewoond, deels ook om te bewijzen dat hij springlevend was en dat deze plek het nieuwe en wettige thuis van de Oemajjaden vertegenwoordig-

de. Hoewel het nog twee eeuwen zou duren voordat een van zijn nakomelingen Córdoba publiekelijk tot de hoofdstad van het kalifaat zou uitroepen, had hij al-Andaloes al zodanig veranderd dat het in niets meer leek op een eenvoudige provincie die het ooit was geweest. Daar, op de westelijke oevers van de grote Binnenzee van het Romeinse Rijk, in het voorportaal van wat nog niet echt Europa was, had zich een serieuze tegenstander gevestigd.



Dit boek beschrijft hoe deze opmerkelijke gebeurtenissen, die hun oorsprong hadden in het midden van de zevende eeuw in wat we nu het Nabije Oosten noemen, de loop van de Europese geschiedenis en beschaving hebben beïnvloed. Veel aspecten van dit verhaal waren tot nu toe onbekend en er zijn allerlei oorzaken te noemen waarom we het effect ervan op de wereld om ons heen nog steeds niet helemaal doorgronden. De klassieke Arabische historiografieën volgen alleen de geschiedenis van de Abbasiden; op het moment dat de Oemajjadenprins zijn alles behalve officieel erkende Europese kalifaat sticht, gaan ze verder met de wapenfeiten van de Abbasiden, die Bagdad inderdaad tot de hoofdstad van een zowel in materiële als culturele zin bloeiend rijk hebben gemaakt.

Zelfs in de historische verhalen die van oudsher in de islamitische wereld worden verteld, wordt het hoofdstuk van de Oemajjaden verwaarloosd en is er relatief weinig aandacht voor al-Andaloes, dat gedurende ruim zevenhonderd jaar (dus ongeveer drie keer de huidige levensduur van de Amerikaanse Republiek) de islam in Europa heeft vertegenwoordigd. Vanuit het normatieve perspectief van de geschiedenis van de islam of de Arabischsprekende volken wordt al-Andaloes vooral beschouwd als een curiositeit die nostalgie oproept, en uiteindelijk als een mislukking, want de islam heeft de concurrentie met de andere Europese godsdiensten niet overleefd. Granada, de laatste islamitische stadstaat van Europa, is in 1492 vernietigd en de Moren (de denigrerende term die

christenen voor moslims gebruikten) zijn samen met de joden uit Spanje verdreven. Erger nog, althans voor ons, is dat in de verhalen die ons Europese erfgoed vormen, de ‘Middeleeuwen’, dat wil zeggen de periode waarin deze gebeurtenissen plaatsvonden, worden beschreven als een duistere en barbaarse tijd. Niet alleen in de collectieve verbeelding, maar ook in de opvatting van veel intellectuelen staat het adjectief ‘middeleeuws’ (afkomstig van de uitdrukking ‘in het midden’, dus een interimperiode tussen het klassieke en het moderne tijdperk) voor een reactionaire, achterlijke en intolerante cultuur.

Als we de draad van ons verhaal weer oppakken en beginnen met de geschiedenis van die dappere jongeling die, op wonderbaarlijke wijze aan de uitroeijing van zijn familie ontkomen, van Damascus naar Córdoba is geëmigreerd en uiteindelijk al-Andaloes tot zijn nieuwe vaderland heeft gemaakt, krijgen we een heel andere indruk van de Europese Middeleeuwen. Dit kunnen we vandaag de dag nog zien aan de blijvende invloed die deze complexe, rijke en unieke beschaving heeft gehad. Wie in New York langs de synagogen van de Upper West Side loopt, die in de negentiende eeuw door vrome Duitse joden zijn gebouwd, kan onmogelijk de ogen sluiten voor de overal zichtbare, doelbewuste verwijzingen naar moskeeën – om slechts een van de honderden mooie voorbeelden te noemen. Maar waarom hebben we nooit geleerd waarom dat zo is?

Dit boek volgt de reis van Abd ar-Rahmaan, die net als Aeneas aan de vernietiging van zijn vaderland was ontsnapt en dus niet de laatste, maar de eerste van zijn geslacht werd. Het gaat over een fundamentele culturele gebeurtenis in Europa die we als ‘hoog’ kunnen kwalificeren, in de prachtige betekenis die F. Scott Fitzgerald hieraan geeft in zijn essay ‘The Crack-Up’: ‘Intelligentie is pas werkelijk hoog, wanneer men in staat is twee gedachten in de geest vast te houden, die lijnrecht tegenover elkaar staan.’ De grootste prestaties in de middeleeuwse cultuur zijn tot stand gekomen doordat minstens twee en vaak meer tegengestelde ideeën naast elkaar be-

stonden. Dit was het hoofdstuk in de Europese cultuur waarin joden, christenen en moslims samenleefden en ondanks hun voortdurende meningsverschillen en vijandelijkheden meewerkten aan een complexe beschaving van verdraagzaamheid en tolerantie. Die verdraagzaamheid bood lang niet altijd garanties voor een godsdienstvrijheid zoals we die in een moderne ‘tolerante’ staat zouden verwachten, maar manifesteerde zich eerder in de veelal stilzwijgende overtuiging dat tegenstellingen – zowel binnen de mens als binnen zijn cultuur – positief en productief kunnen zijn. Veel kenmerkende verschijnselen in de middeleeuwse cultuur hebben hun oorsprong in het feit dat men de problemen, verleidingen en uitdagingen van tegenstrijdigheden – het ‘ja en nee’ van de roemruchte twaalfde-eeuwse Parijse intellectueel en christelijk theoloog Petrus Abaelardus – koesterde en cultiveerde.

Dat de kern van deze cultuur van tegenstellingen in al-Andaloes lag, betekent dat we de kaart van Europa moeten herzien, het Middellandse-Zeegebied in het centrum moeten plaatsen en tenminste dit deel van onze geschiedenis vanuit Andaluisch perspectief moeten hertvertellen. Het was in al-Andaloes dat de gearabiseerde joden het Hebreeuws herontdekten, het was in al-Andaloes dat de christenen nagenoeg alle facetten van de Arabische stijl overnamen – van de filosofie tot en met de bouw van moskeeën – en dit niet alleen tijdens, maar ook, en met name, na de Arabische overheersing. Het was in al-Andaloes dat godvruchtige mannen als Abaelardus, Maimonides en Averroës in hun zoektocht naar de filosofische, wetenschappelijke of religieuze waarheid de grenzen van het geloof durfden te overschrijden. Deze opvatting van een tolerante cultuur onderkende dat individuele en culturele diversiteit productief en verrijkend kan zijn. Hoewel velen zich er in die tijd, net als tegenwoordig, met grote heftigheid tegen verzetten, heeft die existentiële benadering van het leven en de invloed ervan op de kunst, het denken en de religie de mensen eeuwenlang gevormd en bepaald. Of het nu komt door onze achterhaalde denkbeelden over de relatieve

achterlijkheid van de Middeleeuwen of door onze overtuiging dat cultuur, godsdienst en politieke ideologie een min of meer consistent geheel dienen te vormen, feit is dat we gemakkelijk in verwarring raken door de blijvende getuigenissen van de Andalusische cultuur, zoals de graftombe van Ferdinand de Heilige in Sevilla. Hoewel Ferdinand III wordt herdacht als de Castiliaanse koning die de laatste islamitische grondgebieden, behalve Granada, heeft veroverd, staan er op zijn graf niet alleen Latijnse en Castiliaanse, maar ook Arabische en Hebreeuwse inscripties.

Het diepgewortelde besef van tegenstrijdige en complexe identiteiten dat de Andalusiërs als eersten tot een kunstvorm verhieven, heeft ook Europa tot ver buiten de grenzen van Andalusië en het huidige Spanje beïnvloed. 'Het sieraad van de wereld', zo luidt de beroemde beschrijving die Roswita, een tiende-eeuwse Saksische schrijfster en non, van Córdoba gaf. Vanuit haar afgelegen klooster in Gandersheim had zij de buitengewone kwaliteiten en de centrale positie van het kalifaat van Córdoba gesignaleerd. Het is opmerkelijk dat Roswita deze beschrijving bedacht terwijl ze werkte aan een verslag over een mozarabische christelijke martelaar uit de tiende eeuw. In de ogen van deze dichteres en van de meeste anderen die tijdens de Middeleeuwen al dan niet rechtstreeks met de Andalusische cultuur in aanraking kwamen, bijvoorbeeld door toneelstukken of liederen, gezongen door beroemde Andalusische zangers, liet Andalusië zijn licht schijnen op de rest van de wereld, waardoor de religieuze verschillen verbleekten. Ook ik heb veelvuldig gebruikgemaakt van Roswita's beschrijving, want ik wilde de geschiedenis schrijven van een cultuur die de verwoesting van het kalifaat in Roswita's tijd heeft overleefd, een cultuur die eeuwen later het grafmonument van Ferdinand de Heilige heeft voortgebracht en waaraan meerdere negentiende-eeuwse synagogen van New York hun 'Moorse' stijl te danken hebben.

Het was niet mijn bedoeling om de geschiedenis van de Middeleeuwen of zelfs maar van middeleeuws Spanje te herschrijven; ik

heb ervoor gekozen een reeks miniatuurportretten aaneen te smeden tot een waaier van uiteenlopende perioden en plaatsen, waarbij ik me meer op de culturele dan op de politieke aspecten heb gericht. Ik hoop dat daarin de enorme afstand zichtbaar wordt tussen de vooroordelen van de traditionele geschiedschrijving (bijvoorbeeld dat de christenen de moslimse ongelovigen haatten en zevenhonderd jaar lang geprobeerd hebben ze uit Spanje te verdrijven) en de vele leerzame getuigenissen die nog te vinden zijn in de liederen en de monumenten uit die tijd. De schetsen en portretten halen geschiedenissen naar voren die in mijn ogen het weten waard zijn en een plaats in onze Europese geschiedenis verdienen. Bovendien werpen ze licht op een aantal onbekende aspecten van de culturele tolerantie en symbiose in ons erfgoed. Ze zouden zelfs kunnen bijdragen aan een geheel nieuwe visie op deze 'middeneeuw'. Het zou naïef zijn om de oude clichés door andere, even simplistische denkbeelden te willen vervangen, of te beweren dat Andalusië vrij was van elke vorm van intolerantie en obscurantisme. Welke eeuw, de Gouden Eeuw inbegrepen, kan zich daarop beroemen? Maar het wordt tijd om kennis te nemen van de verhalen die ook de Middeleeuwen tot een gouden eeuw maken, of eigenlijk een hele reeks gouden eeuwen.

Voordat we lering uit deze verhalen kunnen trekken, moeten we eerst het bredere kader schetsen. Alvorens terug te keren naar het Córdoba van de lente van 756 moeten we ons een idee vormen van dat vreemde land. Wie waren die moslims die Abd ar-Rahmaan in al-Andaloes aantrof, en hoe waren ze daar gekomen? Hoe zag dat Europa waar ze leefden eruit? En wat is er eigenlijk gebeurd met die islamitische politieke entiteit in het middeleeuwse Europa, die gedurende honderden jaren heeft bestaan alvorens volledig te verdwijnen, en die de wereld totaal veranderd achterliet?

# *Korte geschiedenis van een buitengewone plaats*



De gedenkwaardige gebeurtenissen in het Europa van de achtste eeuw zijn allereerst in gang gezet door de dood van Mohammed, de profeet die de openbaring van de onderwerping aan God, ofwel de islam ontving. Het verhaal van Mohammeds transformatie van een gewone burger van Mekka tot charismatische militaire leider en radicale grondlegger van een religieus en burgerlijk systeem speelde zich af in een uithoek van onze voorouderlijke wereld waarvan we nauwelijks iets weten. De Arabieren uit de steppen en woestijnen van het Arabisch schiereiland hadden zich min of meer gevestigd in de oases, die hen voorzagen van het schaarse water dat beschikbaar was. Sommigen waren handelaren en zorgden als zodanig voor de communicatie tussen de ene nederzetting en de andere. De machtigsten onder hen, de bedoeïenen, waren nomaden zonder vaste verblijfplaats. De woestijncultuur van deze volken – die historische banden hadden met de aangrenzende culturen van de Vruchtbare Halve Maan – werd gekenmerkt door twee elementen, die een geheel eigen vorm gaven aan de godsdienst die uit Mohammeds openbaringen was ontstaan. Enerzijds richtte het nieuwe en rigide monotheïsme zich tegen de heidense, afgodische woestijn geloven; de eerste woorden van Mohammed hierover kunnen niet duidelijker zijn: ‘Er is geen god behalve God.’ Anderzijds werd vastgehouden aan de liefde – sommigen zouden zeggen adoratie – van de Mekkaanse Arabieren voor de taal, en de poëzie als het



mooiste wat mensen met het geschenk van de taal konden doen. Mohammeds openbaring, neergelegd in de koran, accepteerde de poëzieminnende wereld van zijn voorvaderen en tijdgenoten en garandeerde daarmee het voortbestaan van het pre-islamitische poëtische universum, inclusief de vele afwijkingen van wat het normatieve islamitische geloof zou worden.

De netelige kwestie die ten grondslag ligt aan dit verhaal en die ons naar de wezenlijke veranderingen in het Europa van de Middeleeuwen zal leiden, heeft eerder te maken met Mohammeds dood dan met zijn leven. (De islamitische kalender is niet gebaseerd op Mohammeds geboorte, noch op zijn dood, maar op het jaar 622, het keerpunt in het verhaal, toen Mohammed met zijn volgelingen van Mekka naar Medina trok, een reis die bekendstaat als de *hidzjra* of *hegira*.) Mohammed is in 632 in Medina overleden, zonder dat hij een opvolger had aangewezen. Hij heeft bovenal een indrukwekkende openbaring nagelaten, een combinatie van traditie en revolutie. Islam was niets minder dan de terugkeer naar het oorspronkelijke monotheïsme van Abraham dat, zoals de openbaringen bevestigden, door zowel de joden als de christenen was verloochend of verkeerd geïnterpreteerd en dat voor de achterlijke heidenen uit de woestijn zelfs totaal onbekend was. Dit waren niet Mohammeds eigen woorden, maar het was de taal van God die hij overleverde. Hij 'reciteerde' – het woord *koran* betekent letterlijk 'recitatie' – wat God aan hem had geopenbaard en gedicteerd.

Behalve deze betrekkelijk sobere openbaring schiep Mohammed een gemeenschap die reeds de kiemen van een militair en politiek rijk in zich droeg, met sociale, burgerlijke en morele waarden die onlosmakelijk deel uitmaakten van de nieuwe spirituele levensvisie die hij bepleitte. Er waren echter geen duidelijke instructies over hoe het rijk moest worden bestuurd en na Mohammeds dood ontstond onvermijdelijk een vacuüm. Niets in de islam is fundamenteeler en bepalender dan deze vraag, die tot de dag van vandaag een bron van politieke instabiliteit en heftige discussies is gebleven: wie

kon de plaats innemen van een man die zowel een profeet als een machtig staatsman was geweest? In de controversiële opvolging van Mohammed ligt de oorsprong van veel van de islamitische modellen en concepten die niet-moslims meestal niet kennen of niet begrijpen: sjiïeten en soennieten, kaliefen en emirs, Oemajjaden en Abbasiden, allemaal wezenlijke, interne tegenstellingen. Een van de eerste episoden in de strijd om het legitieme gezag binnen de islam vond plaats in 750: de bloedige slachting van het koningshuis van de Oemajjaden, die tot de stichting van een concurrerende islamitische provincie in Zuid-Europa leidde. Dit was een direct gevolg van de dood van de Profeet een eeuw eerder.


De vereenvoudigde versie van het verhaal van de opvolging van de Profeet is dat de eerste vier kaliefen – van het Arabische *khalīfa*, ‘opvolger’ – waren gekozen uit een groep tijdgenoten van Mohammed, bestaande uit zijn metgezellen en naaste verwanten. De laatste van deze vier (door veel moslims de Rechtgeleiden genoemd) was Ali, een neef van Mohammed die bovendien getrouwd was met zijn dochter Fatima. Ali heerste slechts vijf jaar, waarna zijn kalifaat tot een bloedig einde kwam: hij werd in 661 vermoord. Hoewel er sinds de dood van de Profeet amper dertig jaar was verstreken, markeerde deze rampzalige gebeurtenis het begin van een nieuwe episode in het drama van het groeiende islamitische rijk. De Oemajjaden, dat wil zeggen de nieuwe heersers, symboliseerden door hun Arabische en moslimse afkomst de oorspronkelijke versmelting tussen een cultuur – vooral een taal – en een openbaring. Deze versmelting vormde de ziel van een nieuwe godsdienst en beschaving. Ze trokken weg uit het provinciale, versplinterde Medina dat een bedreiging voor hen begon te vormen, en verplaatsten hun hoofdstad naar de toegankelijker en vriendelijker omgeving van Damascus. Door zich los te maken uit het isolement van de Arabische woestijn, door Syrië tot hun nieuwe vaderland te maken en door ver van Mekka en Medina gebieden te islamiseren, hebben de Oemajjaden een nieuwe cultuur geschapen, die veel aan het Arabische fundament heeft




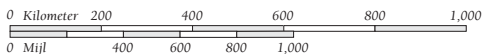
## De islamitische wereld in de zevende tot elfde eeuw

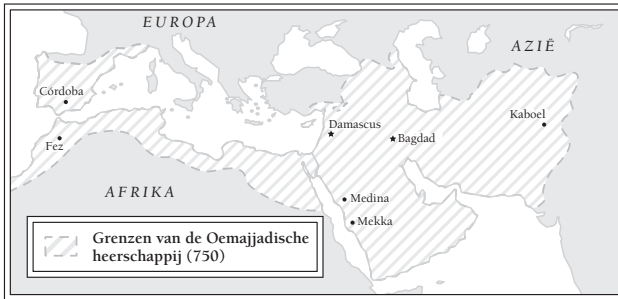
(711) Jaar van inlijving in de islamitische wereld

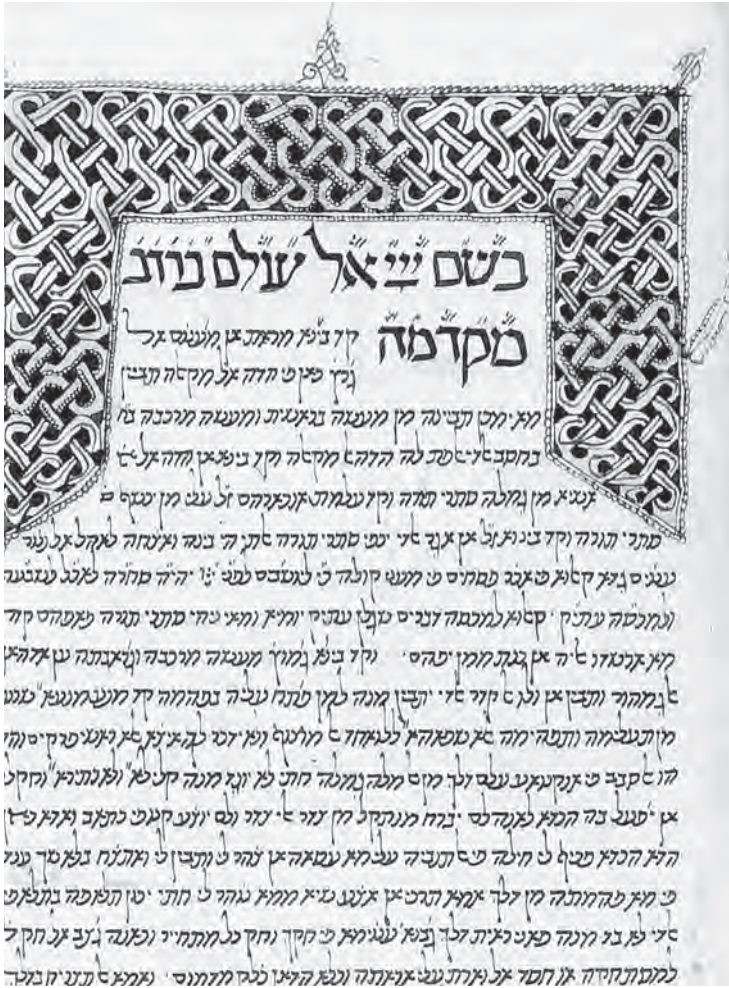
(⊗732) Belangrijke veldslag met jaartal

 Buitengrenzen van het Oemajjadenrijk, ca. 750

 Noordgrens van het Cordobaanse kalifaat, ca. 1000







Pagina uit de *Dalalat al-ha'rien* ('Gids voor de verdooden') van Maimonides (1138-1204) van kopiist Joseph ben Gabay, Ifrane, Marokko, circa 1452. Deze in Hebreeuwse letters geschreven bladzijde is afkomstig uit de oorspronkelijke Arabische versie. De joden in Spanje schreven in het Hebreeuws, maar gebruikten daarvoor het Arabische schrift.

## Indrukken van andere werelden

*Ávila, 1305*



In het ommuurde Castiliaanse stadje Ávila, waar de kathedraalmuren deel uitmaken van de dikke stadswallen, zat een vrouw te wachten op de thuiskomst van haar man. Ze woonden er al sinds vijftien jaar. Daarvoor hadden ze in Guadalajara gewoond, zo'n honderd kilometer naar het oosten, in de richting van Catalonië en dichtbij Aragón, maar nog wel in Castilië. Gedurende hun jaren in Guadalajara was de echtgenoot van de vrouw een gewaardeerd lid van de eerbiedwaardige joodse gemeenschap van Castilië, een gerespecteerd wetenschapper en schrijver van een groot aantal boeken. Maar sinds hij straatventer was geworden, was hij altijd onderweg. Zijn vrouw vroeg zich ongerust af of hij gek was geworden. Hij verkocht zijn pamfletten, die hij schreef in een taal die alleen rabbi's begrepen en die leek op hun heilige taal, het Hebreeuws, maar het niet was. Hij beweerde tegen iedereen dat hij stukjes wijsheid verkocht die hij uit een oud en heilig boek had overgenomen, maar zij wist dat dat boek niet bestond, behalve misschien in zijn hoofd. Toen ze hem op een dag vroeg waarom hij zich uitgaf voor kopiist en er niet eerlijk voor uitkwam dat hij de auteur was van die pamfletten waarvan hij er met de dag meer verkocht, antwoordde hij: 'Als ik de mensen zou vertellen dat ik de auteur ben, zouden ze geen belangstelling hebben en er geen cent voor uitgeven. Ze zouden zeggen dat het slechts de vruchten van mijn eigen verbeelding waren. Maar nu ze

horen dat ik ze heb gekopieerd uit het boek *Zohar* dat Simeon ben Jochai onder de goddelijke inspiratie van de Heilige Geest heeft geschreven, betalen ze er grif een hoge prijs voor, zoals je ziet.<sup>220</sup>

Jarenlang zwierf Mozes van León rond, niet alleen in Oud-Castilië, het land van zijn voorouders in het noordwesten op de weg naar León, maar ook in Nieuw-Castilië, in het zuiden en het oosten, waar de meeste joden nog Arabisch spraken. Die dag in 1305 was hij er weer op uitgetrokken om zijn opmerkelijke koopwaar aan de man te brengen, en zijn vrouw wachtte tevergeefs tot hij terugkwam met het geld dat hij had verdiend. Deze keer was hij naar Valladolid in het noorden gereisd, waar de koningen van Castilië soms verbleven. Het zou zijn laatste reis worden: op de terugweg naar huis overleed Mozes van León. Kort daarna kreeg zijn weduwe bezoek van een van de rijkste joden van Ávila, die zijn zoon ten huwelijk schonk aan de dochter van Mozes, in ruil voor een eigenaardige bruidsschat: het manuscript van de *Zohar*, waaraan rabbi Mozes de laatste vijftien jaar van zijn leven de leer van de tweede-eeuwse rabbi Simeon ben Jochai uit Galilea had ontleend. De twee vrouwen moesten hem uitleggen dat een dergelijk boek helemaal niet bestond en nooit zal iemand weten of ze dat met schaamte, wanhoop of plezier hebben gedaan.

De *Zohar* van Mozes is een lijvig boek, of eigenlijk een grote verzameling kleine boekjes, die Mozes als serie heeft uitgebracht. Het is de essentie van de joodse mystieke traditie die de kabbala wordt genoemd. Kabbala betekent in het Hebreeuws niets meer dan 'traditie', 'hetgeen is overgeleverd': een geheel van esoterische wijsheden en praktijken, waarvan sommige waren geïnspireerd door de Grieken en andere voortkwamen uit een diepgewortelde oude magische traditie, die eeuwenlang stilzwijgend in rabbijnse kringen was doorgegeven. Hoewel men nu weet dat de *Zohar* is ontsproten aan de geniale verbeelding van een Castiliaanse jood die leefde en schreef aan het eind van de dertiende eeuw, beweerde de man zelf in al zijn vroomheid dat hij slechts de kopiist was van het werk

van de beroemde Simeon ben Jochai. Het verhaal over de herkomst van het boek werd geloofd vanaf het moment dat de tekst in bredere kring werd gelezen, aan het eind van de vijftiende eeuw (ongeveer tweehonderd jaar nadat het door Mozes onder de mensen was gebracht) tot de late negentiende en zelfs de twintigste eeuw, toen moderne wetenschappers eindelijk de werkelijke auteur identificeerden. Waarom vond Mozes het nodig om zich te beroepen op gezag dat hij aan een of andere rabbi uit het verleden toeschreef en waarvan hij vreesde dat zelf niet te bezitten? En wat maakte dit boek zo ontzagwekkend voor de joden dat het na de talmoed het enige boek met canonieke status is geworden en tot in de negentiende eeuw naast de bijbel en de talmoed is beschouwd als een heilige joodse tekst? Als het hier niet ging om een weerspiegeling van de cultuur van een geleerde Palestijnse jood uit de tweede eeuw, maar die van een Castiliaanse jood uit de dertiende eeuw, wat zegt ons dat dan over de wereld van Mozes van León, de wereld die de *Zohar* had voortgebracht?

Net als Jehuda Halevi tweehonderdvijftig jaar eerder kwam Mozes in opstand tegen het gearabiseerde rationalisme dat de leden van de joodse gemeenschappen om hem heen aanhingen, en net als Halevi deed hij afstand van zijn traditionele Andalusische opvoeding. Net als Halevi was hij zijn intellectuele carrière als student in de 'Griekse religie' begonnen, maar in de loop van de tijd was hij de filosofische zoektocht naar kennis als steriel gaan ervaren. Hij veroordeelde het materialisme, de ambitie en de spirituele passiviteit van de joden van Sefarad. Mozes was echter minstens zo ontevreden over de conventionele manifestaties van vroomheid (en over de piëtisten) en liet zich minstens zo minachtend uit over de joodse traditionalisten die niet verder kwamen dan de positivistische *misjna* en de legalistische talmoed met zijn canonieke wetten en gecanoniseerde commentaren, die het joodse leven vanaf de derde eeuw tot zijn eigen tijd hadden beheerst. Voor Mozes stemden deze ogenschijnlijk tegenstrijdige visies op de wereld, de filosofische en



de religieuze, in zoverre met elkaar overeen, dat ze geen van beide een goede verklaring boden voor de complexiteit van God en het bestaan.

In tegenstelling tot Halevi deed Mozes geen afstand van zijn cultuur en zijn vaderland, noch onttrok hij zich, zoals sommige mystici, aan de maatschappij en het sociale leven om een persoonlijke band met God te krijgen. Mozes werd een buitengewoon hybride persoonlijkheid, een mystieke dichter, een leraar met een methode en een tekst die meer tot de verbeelding spraken dan de systematische analyse of de ingewikkelde regels die de joden *halakah* noemen. Hij bracht zijn boodschap niet in één keer, maar geleidelijk, en hij gebruikte daarvoor de stem van een oude wijze, de verslagen van discussies die een rabbi in de tweede eeuw met zijn discipelen en zelfs met bepaalde personages uit de bijbel zou hebben gevoerd. Dit was naar de overtuiging van Mozes voor iedereen de beste manier om God en de thora te benaderen, en hij noemde het *Sefer hazohar* ('Het boek van de lichtglans').

Mozes, die Hebreeuws, Castiliaans en Arabisch beheerste, heeft dit rijk geschakeerde boek, dat vaak is gekarakteriseerd als de bijbel van de kabbala, geschreven als een mystieke *midrasj*, en hier en daar zelfs als een esoterische roman, in een creatief soort pseudo-Aramees vol Hebreeuwse, Castiliaanse en Arabische elementen. Door het Aramees, de taal van het oude en verre Galilea, te gebruiken wilde Mozes ongetwijfeld de suggestie wekken dat het om een authentieke tweede-eeuwse tekst ging. Maar de slinkse, tegen de traditie ingaande aanspraken van de *Zohar* en de schaamteloze poging om de *misjna* als het canonieke joodse commentaar op de bijbel te willen vervangen, blijken al voldoende uit de structuur ervan. Het boek is opgebouwd uit vijf exegeses, die moeten corresponderen met de vijf boeken van de thora (Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium). Omdat de boodschap die hij wilde brengen uit zijn eigen mond (die van een dertiende-eeuwse Castiliaan) ongeloofwaardig zou hebben geklonken, moest Mozes een oudere

# Register

- Abaelardus, Petrus 15, 170, 194, 196, 197, 201-203, 205, 206, 208, 209,  
217, 225, 226, 240
- Abbaas (oom van de Profect) 26
- Abda, prinses 107
- Abd ar-Rahmaan I 9-12, 14, 17, 26, 28, 30, 31, 35, 55-60, 63, 66, 67, 69, 71,  
87, 103, 105, 115, 138, 190, 222, 229, 297, 317
- Abd ar-Rahmaan III 32, 34, 39, 85-87, 89, 90, 92, 94, 100-102, III, 185
- Abd ar-Rahmaan V 126
- Abraham 20, 24, 32, 205, 231, 240, 307
- Abraham van Toledo 254
- Abravanel, Izaak 279-281
- Abulafia, Samuel Halevi 269, 271-273, 302, 303
- Agnes, vrouw van Alfons VI 158
- Albert 'de Grote' (Albertus Magnus) 240, 241
- Alcázar 257, 260, 261, 265, 268, 276, 300, 303
- Alexandrië 176, 177, 236
- Alfons I, koning van Aragón 161, 172
- Alfons VI, koning van Castilië 46, 47, 149-159, 162, 181-184, 188, 189,  
191, 198, 216, 217, 268, 303
- Alfons X (de Wijze), koning van Castilië 52, 53, 223, 249-255, 257, 260,  
265-267, 272, 273
- Alfons XI, koning van Castilië 257, 262
- Alfuenta 111
- Algazel (Al-Ghazali) 48, 238, 242
- Alhambra 53, 115, 223, 259, 267, 268, 269, 275, 276, 277, 279, 296, 302,  
303, 305
- Ali (schoonzoon van de Profect) 21, 33, 88
- Almería 111, 236
- Alvarus, Paulus 31, 69-73, 75, 78, 79, 82, 92, 251, 302
- Amichai, Yehuda 309
- Anatolië 24
- Aquino, Thomas van 240-242, 250

- Aquitanië 28, 129, 148, 158  
 Aragón 129, 161, 162, 243, 247, 249  
 Aristoteles 80, 186, 201, 202, 213, 214, 220, 225, 226, 227, 235, 237, 239-  
 241  
 Astrolabium 196, 203  
 Asturië 37  
 Augustinus, Sint- 230  
 Augustus, Romeins keizer 223  
 Avellaneda 289, 292  
 Averroës (Ibn Roesjd) 15, 186, 215, 225-228, 232, 233, 235, 236, 238-240  
 Avicenna (Ibn Sina) 213, 238, 241  
 Ávila 243, 244
- Bacon, Roger 240  
 Badajoz 154  
 Badis, koning van Granada III  
 Bagdad 12, 13, 26, 32, 33, 36, 55, 71, 86-88, 93, 94, 96, 97, 117, 138, 159,  
 200, 216, 220, 226, 229-232, 238, 239, 252, 306  
 Barbastro 129-133, 135-137, 148, 158, 159, 161  
 Barcelona 60, 134  
 Beatus van Liebana 74  
 Ben Gabay, Joseph 234  
 Ben Jochai, Simeon 244, 245  
 Benengeli, Sidi Hamid 289  
 Bernardus van Clairvaux 173, 194, 202, 204-208  
 Boabdil (Mohammed XI) 53, 276-278  
 Boccaccio, Giovanni 166, 167, 301, 307, 308  
 Boëthius 201, 226  
 Bonaventura 254  
 Bourgondië 57, 196  
 Bovary, Emma 293  
 Burgos 188  
 Byzantium 231
- Cádiz 282  
 Caïro 177  
 Carthago 25  
 Castilië 52, 143, 148-152, 161, 162, 181, 182, 188, 190, 196, 243, 244, 249,  
 250, 255, 269, 300, 302